

УДК 378.1

Харківська Алла Анатоліївна

ББК 74.580.43

НЕОБХІДНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ ПОНЯТЬ: ІННОВАЦІЯ, НОВИЗНА, НОВОВВЕДЕННЯ

У статті проаналізовано необхідність дефініції понять «інновація», «новизна», «нововведення»; розглянуто структуру, зміст інноваційного процесу в педагогічному ВНЗ.

Автор наголошує на тому, що педагогічні інновації являють собою тільки змістовну частину інноваційного процесу і складаються з наукової ідеї, технології та задумів її реалізації, але також необхідний й організаційний механізм використання інновацій.

Ключові слова: інновація, новизна, нововведення, вища освіта, педагог, інноваційні процеси.

Аннотація

Харьковская А.А. Необходимость дефиниции понятий: инновация, новизна, нововведения

В статье проанализирована необходимость дефиниции понятий «инновация», «новизна», «нововведение»; рассмотрена структура, содержание инновационного процесса в педагогическом вузе.

Автор отмечает, что педагогические инновации представляют собой только содержательную часть инновационного процесса и состоят из научной идеи, технологии и замыслов ее реализации, но также необходим и организационный механизм использования инноваций.

Ключевые слова: инновация, новизна, нововведения, высшее образование, педагог, инновационные процессы.

Summary

A. Kharkivska *The Need for Definitions of Concepts: Innovation, Originality.*

The paper analyzes the need for definition of the concept of "innovation", "novelty", discussed the structure, content innovation in teacher colleges.

The author notes that educational innovations are only the content of the innovation process and consist of scientific ideas, technologies and ideas of its implementation, but also necessary institutional mechanisms for the use of innovation.

Key words: innovation, originality, higher education, teacher and innovation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку системи вищої освіти до педагогів пред'являються якісно нові вимоги, і від того наскільки майбутні фахівці зможуть їх задовольняти, у більшій мірі залежить, чи стане реальне оновлення освіти масовим явищем чи воно буде мати локальний характер.

Загальне розуміння важливості вдосконалення системи педагогічної освіти та підготовки педагогів на рівні сучасних вимог отримало відображення в документах та рекомендаціях Міжнародних конференцій з освіти [6;10].

Зокрема відзначалося, що покращення підготовки працівників освіти є одним з істотних факторів його розвитку і важливою умовою будь-якого нововведення в освіті. Ніякі вдосконалення в галузі освіти не можуть бути досягнуті без високого рівня педагогічної освіти.

Наявність варіативних моделей освіти, варіативних програм і підручників, вимагає нових підходів до професійної компетентності майбутнього педагога, який здатний робити усвідомлений вибір власних способів роботи. Педагог повинен володіти технологіями інноваційної діяльності: вміти аналізувати проблеми, планувати експеримент, аналізувати і оцінювати його результати, передавати накопичений досвід. Але впровадження багатьох нововведень вимагає спільної роботи в групі, і тому потрібно, щоб вчителі і вихователі були здатні співорганізовуватися не тільки в освітній діяльності, а й в інноваційній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато авторів у своїх дослідженнях вивчали розвиток теорії загального (у тому числі освітнього) та інноваційного менеджменту, що знайшли своє відображення в працях М. Альберта, І.Т. Балабанова, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, В.В. Гриньова, С.Д. Ільєнкової, А.К. Кінаха, Н.В. Краснокутської, В.В. Крижка, М. Мескона, Ю.П. Морозова, М. Портера, В.М. Смирнова, Р.А. Фатхутдінова, Ф.І. Хміля, Ф. Хедоурі та ін. Однак з нашого погляду, ці праці не орієнтовані на розвиток управління інноваційною діяльністю в педагогічних вищих навчальних закладах.

Поняття соціального моделювання взагалі, педагогічного зокрема, стали об'єктом дослідження Г. Данилової, А. Дахіна, В. Пікельної, В. Карпічева, К.Касторіадіс, Е. Гусинського, А. Гуцала, Л. Калуве.

Необхідно підкреслити особливе місце, що займають роботи Л.І. Даниленко [2, с.3-37] в яких авторобґрунтовує теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) в умовах розвитку ринкових відносин як складової теорії управління соціальними системами, в основу яких покладено розроблені теоретико-методологічні засади менеджменту освітніх інновацій та систему формування готовності керівників ЗНЗ до управління інноваційною діяльністю; закономірності в управлінні інноваційною діяльністю в ЗНЗ як пряму й обернену залежності впливу освітніх інновацій на результат діяльності закладу освіти.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що проблема управління інноваційною діяльністю в ВНЗ розробляється останнім часом досить активно.

Мета статті – проаналізувати необхідність дефініції понять «інновація», «новизна», «нововведення»; розглянути структуру, зміст інноваційного процесу в педагогічному ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дає нам підстави для уточнення понять «новизна» і «нововведення». Останнє визначають як

цілеспрямовану зміну, що вносить у середовище впровадження нових стабільних елементів, внаслідок чого відбувається перехід системи з одного стану в інший (Мазур З.Ф., Поляков С.Д., Пригожий О.І., Хомерики О.Г., Поташник М.М., Лоренсов А.В.). У такому трактуванні нововведення розуміється як процес, а новизна – як засіб його здійснення.

Зазвичай нововведення і інновація розглядаються як тотожні поняття. Але існують і інші позиції.

Результати проведеного нами аналізу наукових джерел представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

№	ПІБ автора	Поняття	Суть поняття
1	Наін А.Я.	Новизна	упроваджується в освітньовиховну роботу, відносна до введення і застосування нових методів, способів, засобів, нових концепцій, до освоєння нової навчальної літератури, до реалізації нових навчальних програм, заходів виховання тощо[7,с.29].
2	Дичківська І.М.	Новизна	один із основних критеріїв оцінювання педагогічних досліджень; результат творчого процесу; властивість і самостійна цінність будь-якого нововведення. Новизна має відносний характер як в особистісному, так і в історичному плані [3, С.342].
3	Словник іншомовних слів	Новація	угода про заміну одного зобов'язання іншим, що приводить до припинення існуючого між сторонами зобов'язання і виникнення на його основі нового [9, С. 368].
4	Т.І. Шамова Г.М. Тюлю	Нововведення	процес переходу системи з одного якісного стану в інший за допомогою використання інновацій [11, С.9].
5	Великий тлумачний словник	Нововведення	те, нове, яке недавно або тільки-но ввели [1, С625)
6	Флегентова Н.М.	Нововведення	цілеспрямована зміна, що вносить у середовище впровадження нові стабільні елементи, що зумовлюють перехід системи з одного стану в інший [13, С.44].
7	Наін А.Я.	Інновація	принципово нове (інший підхід), нову ідею, що істотно міняє ситуацію, технологію навчання, новий тип навчального закладу або управління освітою [7,с.29]/
8	Т.І. Шамова Г.М. Тюлю	Інновація	визначаються "як радикальні нововведення - принципово, об'єктивно нові [11, С.10].
9	Великий тлумачний словник	Інновація	1. нововведення, інновація освіти; 2. комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів [1, С.400].

10	Флегентова Н.М.	Інновація	особлива організація діяльності і мислення, що охоплює сферу освіти і підготовки кадрів. У більш вузькому розумінні – це процес освоєння нововведень, який включає таке: нові принципи і технології навчання; упровадження і поширення існуючих педагогічних систем, окремих методик, навчальних предметів і дисциплін; технологія управління і проектування інноваційного процесу [13, С.25].
11	Дичківська І.М.	Інновація	нововведення, зміна, оновлення; новий підхід, створення якісного нового, використання відомого в інших цілях [3, С.340].
12	Флегентова Н.М.	Інноватика	галузь досліджень виникнення і поширення нового в соціальному житті [13, С.22].

Таким чином, А. Я. Наїн розрізняє інновацію і нововведення не як процес і засіб, а за ступенем їх новизни: абсолютна і відносна. Т.І. Шамова та Г.М. Тюлю визначають "інновації та нововведення як різні боки інноваційного процесу" [12, С.8]. Педагогічні інновації вони відносять до новаторства, як одному з видів передового педагогічного досвіду, що має свою технологію і результати. Передовий педагогічний досвід завжди спрямований на вирішення найбільш актуальних завдань, його відрізняє раціональність способу досягнення результатів; досвід повинен бути адаптований, впроваджуваний, тобто ґрунтуватися на конкретних наукових ідеях і закономірностях, повинен давати високі стійкі результати. На думку розглянутих авторів, всі ці показники передового педагогічного досвіду підходять до інновацій. Але є показники, що вказують на специфічність інновацій.

По-перше, інновації завжди містять нове вирішення актуальної проблеми.

По-друге, використання інновацій призводить до якісно нових результатів, що завжди пов'язані зі зміною рівня інтелектуального і психічного розвитку особистості.

По-третє, впровадження інновацій викликає якісні зміни інших компонентів системи. Чим більше і радикальніше новизна, тим швидше розвиваються модернізаційні процеси.

Але, як вважають ці науковці, педагогічні інновації являють собою тільки змістовну частину інноваційного процесу і складаються з наукової ідеї,

технології та задумів її реалізації. Необхідний ще організаційний механізм використання інновацій.

Не можна не погодитися з вищезазначеними авторами, що інноваційний процес не зводиться тільки до освоєння новизни в тому чи іншому закладі, бо тоді неправомірно відносити термін «інновація» тільки до тієї частини інноваційного процесу, змістом якого є розробка та поширення новацій.

Надалі ми будемо дотримуватися сформованого розрізнення і розглядати інновацію як здійснювану зміну, тобто як поняття, тотожне нововведенню на відміну від новацій. Але А.Я. Наїн справедливо звертає увагу на відмінність понять "розвиток" і "модернізація".

У загальному сенсі розвиток - це "необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність усіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін: оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної зміни функцій); відсутність закономірності, що характерно для випадкових процесів катастрофічного типу; при відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерні для розвитку єдині, внутрішньо взаємозалежні лінії. Як наслідок виникає новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу або структури" [12, С. 561]. Крім того, фахівці розрізняють прогресивний розвиток (рух від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого) і на противагу йому - регресивний розвиток (зворотний рух). Коли мова йде про інновації, то фактично мають на увазі саме прогресивний розвиток.

Модернізація – це удосконалення чого-небудь, що не веде до принципових якісних змін, але робить змінюваний об'єкт більш сучасним і приводить до поліпшення певних його характеристик.

Розрізнення прогресивного розвитку та модернізації призводить до поділу нововведень на радикальні та модифікуючі, але і в тому і в іншому випадку при їх впровадженні здійснюється нововведення. Наприклад, перехід

на особистісноорієнтовану модель педагогічної освіти є радикальним нововведенням, оскільки він принципово змінює спосіб навчання. Введення ж нових навчальних планів у педагогічних ВНЗ, змінюють склад дисциплін та розподіл навчального часу між ними або вводять активні форми проведення семінарських занять – модифікуючи нововведення.

Отже, підводячи підсумок вищезазначеному, можна стверджувати, в усіх випадках, щоб будь-яку зміну можна було визнати інноваціями, це зміна повинна мати властивість новизни.

У інноватиці розрізняють новизну абсолютну і відносну [8]. Абсолютна новизна – це принципово невідомі досі новації, що в разі їх реалізації стають радикальними нововведеннями. Така новизна фіксується за відсутності аналогів цієї новації.

Відносна новизна має різні варіанти. Вона може бути місцевою. Це означає, що новація вже десь застосовувалася, але тут-вперше. Або ж може бути, що дана новизна ніде ще не використовувалося, але в інших місцях є його аналоги. Коли новація має за мету оновлення якоїсь частини цілого, то це теж відносна новизна.

Крім новизни новація повинна мати інноваційний потенціал, тобто здатність давати упродовж тривалого часу корисний результат від свого використання.

Інноваційний потенціал (лат. *potentia* — сила) педагога — сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, що виражає готовність удосконалювати педагогічну діяльність, а також наявність внутрішніх засобів і методів, які забезпечують цю готовність [3, С. 339].

Інноваційний потенціал навчально-виховного закладу — здатність навчально-виховного закладу створювати, сприймати, реалізовувати нововведення та своєчасно позбавлятися від застарілого, педагогічно недоцільного [3, С. 339].

Новації, впроваджувані в освітній установі розрізняються по області змін на педагогічні та управлінські. Перші забезпечують розвиваючі чи модифікуючі зміни в освітньому процесі, а другі - в управлінському.

Інноваційний прогностичний характер управління навчальним закладом — впровадження в управлінський цикл змін, спрямованих на визначення перспектив розвитку освітньої системи та її радикальне оновлення: діагностика стану проблеми і виявлення проблемних полів, побудова концепції перетворення і проектування, програмування діяльності, моделювання й корекція моделі, її адаптація і тиражування результатів [3, С. 340].

Структуру цих понять у ієрархічному порядку представлена на рис. 1

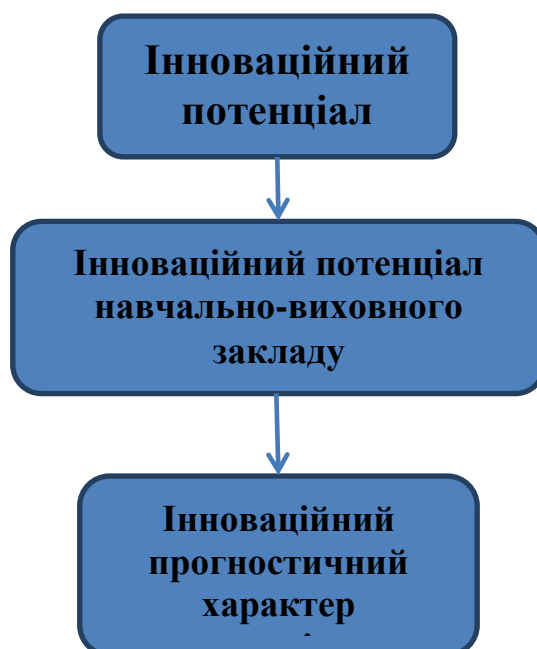

Рис. 1. Ієрархічність понять

Безпосередніми об'єктами змін при цьому можуть бути цілі, умови, зміст, засоби, методи, форми організації відповідних процесів.

Нововведення можуть забезпечувати зміни якогось одного з цих об'єктів або ж одночасно кількох. Останні являють собою комплексні нововведення. Введення Державного освітнього стандарту вищої освіти, є прикладом нововведення з метою освіти. Але ці нові цілі вимагають змін у змісті та технологіях навчання студентів. Прикладами управлінських нововведень можуть служити: введення нового навчального плану, введення рейтингової

оцінки якості засвоєння навчального матеріалу, відкриття нової кафедри або створення ради з розвитку ВНЗ.

Важливе значення для розуміння особливостей інноваційних процесів має розрізнення нововведень по їх масштабу.

Найбільш широкі за масштабом змін - системні нововведення. Вони зачіпають роботу більшості або всіх підрозділів ВНЗ. Прикладом системного нововведення може бути перехід на європейську кредитно-трансферну систему (ЄКТС).

Втілюючи нову навчальну кредитно-трансферну технологію з урахуванням того, що час на самостійне навчання студентів щороку зростатиме, керівництво академії передбачає в навчальному алгоритмі, з одного боку, відповідні заходи, що спонукали б студентів до самостійного вибору навчальних дисциплін із узятими зобов'язаннями щодо вчасного їх засвоєння (залікові кредити), а з іншого – максимальна допомога студентам якісно засвоювати навчальний матеріал логічно завершеними частинами (модулями).

Сучасна модульна система освіти передбачає й новий підхід до оцінювання студентів. Необхідно оцінювати не лише обсяг знань, умінь і навичок, а й професійну компетентність майбутнього фахівця [15, С.406].

Більш широкими за масштабом є модульні нововведення. Ці нововведення є комплекси пов'язаних локальних змін, орієнтованих на підвищення ефективності великих частин освітнього чи управлінського процесів. Принцип модульності передбачає організацію засвоєння навчального матеріалу за програмою, яка складається з логічно завершених частин (модулів) зі структурованим змістом та цілісним навчально-управлінським циклом кожного модуля. Він дозволяє організувати навчальний процес за принципом «конструктору», оскільки кожний навчальний модуль, як правило, достатньо автономний і включає в себе певний тематично цілісний зміст, і може вимагати змін у змісті роботи і способах взаємодії кількох кафедр [14, С. 137].

Якщо, наприклад, у ВНЗ була впроваджена нова методика викладання основ програмування, то ця зміна, є локальною. Прикладом локального нововведення може служити також упровадження у навчальний процес мультимедійних засобів навчання. Локальні новації орієнтовані на підвищення ефективного освітнього чи управлінського процесу на якихось відносно невеликих ділянках. Кожне нововведення окремо може несуттєво впливати на кінцеві результати роботи ВНЗ, але накопичуючись, вони можуть дати суттєвий кумулятивний ефект.

Очевидно, що будуть значні відмінності за обсягом та змістом роботи, необхідної для впровадження локальних, модульних і системних нововведень.

Таким чином, інноваційний процес – це процес змін у цілях, умовах, змісті, засобах, методах, формах діяльності, які:

- по-перше, є новими;
- по-друге, мають потенціал підвищення ефективності цих процесів у цілому або якихось їхніх частин;
- по-третє, здатні дати довгостроковий корисний ефект, що виправдовує витрати зусиль і коштів на впровадження новацій;
- по-четверте, узгоджені з іншими здійснюваними нововведеннями.

Розрізняють зовнішньоорганізаційний і внутрішньоорганізаційний інноваційний процес. Кожна частина єдиного інноваційного процесу має свою структуру.

В.І. Загвязінській пропонує більш деталізовану структуру життєвого циклу педагогічних новацій, що включає: старт; виникнення; швидке зростання (у боротьбі з опонентами і скептиками); зрілість; насичення, пов'язане з більш-менш широким просуванням у практику; криза і фініш, пов'язані, як правило, зі зняттям нововведення як такого в більш ефективній системі. У процесі проходження життєвого циклу розкриваються протиріччя самого нововведення або його взаємодії з середовищем, вирішення яких або гармонізує відносини, або приводить до заперечення самого нововведення [4].

Т.І. Шамова та Г.М. Тюлю, чії позицію в розумінні інновації, новацій і нововведення ми вже розглядали, поділяють життєві цикли інновації та нововведення. З їхньої точки зору, життєвий цикл інновації складається з наступних стадій: розробка нововведень, створення моделі, проекту; створення новацій; широке використання його; старіння нововведення – використання можливостей, поява альтернативної новизни [11, С.9]. На відміну від цього, нововведення проходить наступні етапи: зародження нововведення (усвідомлення потреби і можливості змін); пошук новацій; освоєння (впровадження на об'єкті, досвідчена і експериментальна робота, здійснення похідних змін); дифузія (тиражування, постійне повторення на інших об'єктах); рутинізація (нововведення реалізується у стабільно функціонуючому режимі) [11, С.13].

В. С. Лазарєв та О. Г. Хомерікі, відзначаючи, що при освоєнні новацій доводиться реалізовувати різні за структурою дії, разом з тим, вважають, що існує ряд загальних етапів, до числа яких вони виділяють:

- визначення потреби в змінах;
- збір інформації та аналіз ситуації;
- попередній вибір або самостійна розробка новизни;
- ухвалення рішення про впровадження (освоєння);
- саме впровадження, включаючи пробне використання новизни;
- інституалізація (від лат. *institutum* – встановлення) або тривале використання новизни, у процесі якого воно стає елементом повсякденної практики.

Сукупність цих етапів від зародження потреби у змінах до інституалізації введеного новацій утворює одиничний інноваційної цикл.

Спираючись на результати дослідження Конопліної Н.В. [5], можемо зазначити, що модель повинна включати наступний склад етапів внутріорганізаційного інноваційного процесу:

1. Осмислення детермінізму проблемної ситуації (виявленні зовнішніх і внутрішніх факторів, що обумовлюють необхідність змін).

2. Целеутворення і цілепокладання (формування образу бажаного результату змін, інформування про це виконавців та постановка завдань перед ними).

3. Експертиза ділянок педагогічної дійсності, що підлягає перетворенню (визначення того, що потрібно змінити у змісті, технологіях, організації освітнього процесу, в структурі і методах управління та ін.)

4. Пошук і адаптація продуктів нововведень (пошук новацій, що можуть бути використані для здійснення бажаних змін, і їх доопрацювання стосовно до умов даного освітнього закладу).

5. Осмислення різновидів упровадження (імперативне або ініціативне, глобальне або локальне і тощо).

6. Розробка алгоритму впровадження (визначення послідовності дій щодо впровадження новизни).

7. Прогнозування бар'єрів нововведенню (виявлення того, що може заважати нововведенню).

8. Розробка тезауруса інноваційної лексики (визначення змісту нових понять, оперування якими необхідно у процесі впровадження новизни).

9. Організація освоєння новизни (визначення форми впровадження, розподіл обов'язків між виконавцями).

10. Зворотній зв'язок, коректування інноваційних процесів (контроль перебігу та результатів упровадження, прийняття рішень у разі їх відхилення від бажаного стану).

При перевірці цієї моделі нами оцінювалась ступінь необхідності виконання кожного з етапів при впровадженні різних за змістом і масштабом новизни.

Як показав аналіз, склад обов'язкових етапів варіює в залежності від змісту нововведення. Тому щоразу потрібно визначати послідовність стосовно до конкретної новизни. Вихідна модель може служити засобом вирішення цього завдання.

Висновки. Сьогодні, спираючись на результати різних досліджень, ми можемо краще зрозуміти як загальне, так і особливе в понятті, структурі і змісті інноваційних процесів. Виявляється, що вже структура їх початкових етапів істотно залежить від того, яка виявляється потреба у змінах. В одних випадках спочатку виявляється "розрив у виконанні", в інших - надходить інформація про нові розробки, які можуть бути використані у вищому навчальному закладі. У першому випадку проблема породжується зміною вимог до результатів або способів здійснення якихось процесів. У другому випадку проблему породжує відкрита можливість щось робити краще, ніж це робиться.

Список посилань

1. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. І голов. Ред. В.Т. Бесел.]. –К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Даниленко Л.І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец.: 13.00.01 – «Загальна педагогіка й історія педагогіки» / Л.І. Даниленко. – Київ, 2005. – 47 с.
3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: [навч. посіб] / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
4. Загвязинский В.И. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука / В.И. Загвязинский // Сб. научн. тр. "Инновационные процессы в образовании.– Тюмень, 1990 – С. 5-15.
5. Коноплина Н.В. Управление инновационными процессами в условиях преобразования педагогического учебного заведения: от училища к колледжу: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора педагогических наук специальность: 13.00.01 - общая педагогіка / Н.В. Коноплина. – Сургут, 1999. – 23 с.
6. Матеріали Болонського Семінару / Форум Ради Європи з питань вищої освіти. Системи кваліфікацій: Рекомендації /Штаб-квартира Ради Європи, Страсбург, 2007. – 15 с.
7. Наин А.Я. Инновации в образовании / А.Я. Наин. – Челябинск: ГУ ПТО

адм. Челяб. обл., 1995. – 288 с.

8. Пригожин А.И. Нововведение: стимулы и препятствия (социальные проблемы инноватики) / А.И. Пригожин. – М.: Изд-во полит. литературы, 1989 – с.36.

9. Словник іншомовних слів / [за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука.]. –К.: Книжкова фабрика, 1974. – 777 с.

10. Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти чотирьох міністрів, які представляють Великобританію, Німеччину, Францію й Італію, м. Париж, Сорбона, 25 травня 1998 року.

11. Управление развитием инновационных процессов в школе. / [под ред. Т.И.Шамовой и П.И.Третьякова]. – М.:«Прометей», 1995. – 217 с.

12. Философский энциклопедический словарь / [сост: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983 – 840 с.

13. Флегонтова Н.М. Словник-довідник термінів педагогічного маркетингу / Н.М. Флегонтова. –К.: Освіта України, 2008. – 80 с.

14. Харківська А.А. Розвиток кредитно-модульної технології організації навчального процесу – необхідна умова для інтеграції в європейський освітній простір / А.А. Харківська // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса. – 2007. – Вип.2 (20). – С.134-144.

15. Харківська А.А.Сучасна модульна освіта та рейтинговий підхід до оцінювання професійної компетентності студентів ВНЗ / А.А. Харківська // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. Наук. Пр.. / редкол.: Т.І. Сущенко (голов. Ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2009. – Вип. 5 (58). – С. 404-409.